

Створення докторантури в АН УРСР

Перед Українською академією наук одразу ж після її створення в 1918 р. гостро постало питання забезпечення власних установ науковими кадрами. В статуті УАН 1918 р. наведено лише механізм поповнення Академії через обрання у відділах, але не було створено механізм формування власної системи підготовки наукових кадрів. Це ускладнювало розгортання наукової діяльності Академії. До того ж радянську владу той науковий потенціал, створений ще в дореволюційний період, який мав бути основою для формування наукових кадрів. Декретом Раднаркому УСРР від 18 травня 1919 р. було скасовано всі існуючі раніше вчені ступені і звання. Це відкрило простір для насаджування вигідних режиму, але недостатньо кваліфікованих викладачів і науковців. Партійні і державні органи робили все для класової переорієнтації науково-педагогічних і наукових кадрів вищих навчальних закладів – основної бази формування інтелігенції. Суттєвим зрушенням у справі підготовки наукових кадрів було схвалення НКО УСРР в 1925 р. «Положення про порядок підготовки наукових працівників при вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах», який юридично сформував інститут аспірантури, затвердивши планові засади підготовки наукових працівників, уніфікацію і новий підхід до підбору кандидатів і нові форми навчання аспірантів, тобто започаткував в Академії аспірантуру. У перші роки існування вона характеризувалася незначною чисельністю та наявністю суттєвих недоліків в організації системи підготовки аспірантів.

В умовах, які склалися в Україні в 30-х рр. ХХ ст., коли Комуністична партія вимагала від вузів і наукових установ «пролетарських» спеціалістів, якість підготовки спеціалістів погіршилась.

Особливо загострилося питання дефіциту наукових кадрів на початку 1934 р., коли в 166 установах ВУАН працювало 316 науковців (1–2 науковці на установу, а в деяких з них був тільки керівник). Академію було знекровлено в результаті численних політичних чисток, безоглядних звільнень старих наукових кадрів, що відповідало партійному курсу на заміну старих кадрів членами партії, комсомольцями та співчуваючими. Особливо це стало відчутним після скасування в 1931 р. ін-

ституції позаштатних співробітників (близько 700 чоловік) та виведенням зі складу ВУАН і розпуском наукових товариств, які налічували в своїх секціях десятки членів.

Щоб поліпшити становище та у руслі нового гасла «Кадри вирішують все» Раднаркому УСРР 21 березня 1934 р. прийняв постанову «Про підготовку наукових і науково – педагогічних працівників та про вчені ступені і звання» [1]. На виконання цієї постанови Академія наук повинна була мати не звичайну аспірантуру, а академічну аспірантуру підвищеного типу. До цієї аспірантури набирали аспірантів, які закінчили звичайну аспірантуру в науково-дослідних інститутах або вищих навчальних закладах. Академічні аспіранти повинні були працювати під керівництвом академіків або висококваліфікованих старших наукових співробітників. Пропонувалося набирати в академічну аспірантуру молодих науковців науковим стажем. У зв'язку з цим Президія ВУАН переглянула склад старої аспірантури, звільнила аспірантів 1–2 року навчання і залишила для завершення стажу до 1 липня 1935 р. кращих з аспірантів третього року навчання. На початок 1935 р. у ВУАН було 4–5 аспірантів підвищеного типу. На засіданні Президії ВУАН 4 червня 1935 р. прийнято протокольну постанову щодо підготовки наукових кадрів. Підготовка наукових кадрів Академії повинна була проводитися за двома напрямками. Основний напрямок – підготовка академічної аспірантури, другий – підготовка наукових кадрів наукової молоді – асистентів і навіть лаборантів, що виявили здатність до самостійної роботи [2].

Президія ВУАН створила Особливі кваліфікаційні комісії для присвоєння вчених ступенів без захисту дисертацій. Їй підпорядковувалися підкомісії за спеціальностями: хімічні науки – акад. В.П.Затонський (голова), акад. В.Г.Шапошников, акад. В.П.Яворський; фізико-математичні науки – акад. О.Г.Гольдман (голова), акад. М.П.Кравчук, акад. Г.В.Пфейфер; геологічні науки – акад. М.Г.Світальський (голова), акад. Є.В.Опоков, проф. В.І.Крокос, проф. В.М.Чирвінський; біозоологічні науки – акад. І.Й.Агол (голова), акад. І.І.Шмальгаузен, акад. О.В.Фомін, акад. М.Г.Холодний, акад. О.В.Палладін; технічні науки – акад.

Є.О.Патон (голова), акад. М.М.Крилов, акад. П.М.Супруненко, акад. М.М.Федоров, проф. С.В.Серенсен; соціально-економічні науки – акад. О.Г.Шліхтер (голова), акад. С.Ю.Семковський, акад. М.В.Птуха, проф. Є.С.Шаблювський. Кваліфікаційні комісії присвоювали співробітникам ВУАН учені ступені кандидатів і докторів наук без захисту дисертацій. Протягом 1935 – 1936 рр. ступінь доктора наук без захисту дисертації присвоєний 35 особам. Серед них такі провідні вчені: геологи – В.І.Крокос, М.І.Безбородько; біологи – М.М.Воскобойников, В.О.Караваєв, Б.І.Балінський, В.Г.Дроботько; хіміки – В.С.Фінкельштейн; математики і фізики – Н.І.Ахієзер, Є.Я.Ремез, Ю.Д.Соколов, І.Я.Штаерман, М.М.Боголюбов; технічні науки – С.В.Серенсен, П.П.Буштедт, О.А.Уманський, Б.М.Горбунов, А.В.Огієвський. На кінець 1937 р. 153 науковим співробітникам було присвоєно наукове звання кандидата наук.

Проте такий темп підготовки наукових фахівців без класового відбору викликав занепокоєння влади. 19 жовтня 1935 р. ЦК КП(б) У прийняв постанову «Про присудження УАН учених ступенів», в якій зазначалося: «...*Присуд учених ступеней, проведений Академією наук, ЦК визнає неправильним, бо вчені ступені присуджались без недостатнього з'ясування наукової цінності кожного кандидата і без необхідної політичної перевірки. ЦК зобов'язує партгрупу ВУАН переглянути рішення про присуд учених ступенем, Взяти курс на висування молодих радянських вчених і встановити порядок, що забезпечить можливість ретельного з'ясування наукової і політичної доцільності присудження учених ступенем. ЦК попереджає партійний комітет УАН про необхідність більшої пильності при виборі кандидатів для присуду учених ступеней*» [3].

Партком ВУАН 3 листопада 1935 р. зобов'язав керівництво ВУАН переглянути рішення про присудження вчених ступенів, вважаючи, що «вчені ступені присуджувались без достатнього з'ясування наукової цінності кожного кандидата і без необхідної політичної перевірки» [4]. З цього часу вчені звання присуджувались тільки після захисту дисертації. Вихід з такого становища Академія наук знайшла у поновленні посади позаштатних наукових співробітників, запрошуючи на роботу колишніх фахівців та викладачів вищих навчальних закладів.

В роки Другої світової війни відбулось фактичне підпорядкування АН УРСР союзній Академії наук. АН СРСР фактично забрала з АН УРСР чимало вчених, більшість з яких пізніше стали відомими.

Складним залишалось кадрове забезпечення Академії і на початок п'ятирічки 1946–1950 рр. Давалися взнаки наслідки воєнного часу – втрата частини співробітників, які перебували на фронтах та окупованій території під час війни, певна частина наукового складу ще перебувала у лавах діючої армії. Незадовільне матеріально-технічне забезпечення Академії наук у відбудовний період також не сприяло поповненню новими висококваліфікованими та молодими науковими кадрами. Хоч всі інститути було забезпечено кваліфікованими директорами, для керівництва відділами і лабораторіями не було достатньо докторів наук і ці посади часто займали кандидати наук.

Проблемою успішного розвитку науково-дослідної роботи Академії залишалось і те, що не всі академіки та члени-кореспонденти брали реальну участь у роботі академічних установ – відповідно 69 % та 73 % їх кількості. Поповнення складу дійсних членів і членів-кореспондентів протягом п'ятирічки відбулося за рахунок виборів до складу Академії наук, при проведенні яких Академія керувалася, насамперед, бажанням і можливістю вчених працювати в її науково-дослідних установах. У 1948 р. академіками було обрано 25 вчених і членами-кореспондентами – 28 та у 1950 р. обрано академіком проф. І. Т. Швеця [5]. Проте, в умовах житлової кризи не всі з новообраних членів Академії змогли переїхати до Києва і долучитися до її конкретної наукової діяльності. Через це дослідження з деяких наукових напрямів значно затримувалися. Недостатнім залишалось і забезпечення вченими вищої кваліфікації гуманітарних наук, з 54 новообраних протягом п'ятирічки членів АН таких науковців було лише троє – академіки В. М. Корецький (право), М. Е. Омеляновський (філософія), П. М. Першин (економіка).

Певний вплив на зміну кадрового складу АН у цей період мали партійно-урядові постанови 1948 р., за рішеннями яких було звільнено частину керівників академічних установ та їх структурних підрозділів в галузі біологічних та сільськогосподарських наук:

[...]* 2 Президія Академії наук УРСР визнає свою роботу по керівництву біологічними та сільськогосподарськими інститутами незадовільною. З метою корінної перебудови всієї науково-дослідної роботи в галузі біологічних та сільськогосподарських наук, Президія Академії наук УРСР ухвалює:

1. Звільнити дійсного члена АН УРСР М. М. Гришка від виконання обов'язків голови Відділу сільськогосподарських наук. Затвердити виконуючим обов'язки голови Відділу сільськогосподарських

наук (до обрання Загальними зборами) дійсного члена АН УРСР П. А. Власюка.

2. Звільнити дійсного члена АН УРСР Д. К. Третьякова від виконання обов'язків голови Відділу біологічних наук. Затвердити виконуючим обов'язки голови Відділу біологічних наук (до обрання Загальними зборами) дійсного члена АН УРСР П. О. Свириденка.

3. Звільнити від виконання обов'язків директора Інституту зоології дійсного члена АН УРСР Д. К. Третьякова.

4. Звільнити від виконання обов'язків завідуючого відділом Інституту зоології академіка І. І. Шмальгаузена; завідуючого відділом Інституту ботаніки – дійсного члена АН УРСР М. Г. Холодного; завідуючого відділом Інституту зоології – професора С. М. Гершензона; завідуючих відділами Інституту генетики і селекції – члена-кореспондента АН УРСР І. М. Полякова, професора Л. М. Делоне та наукового співробітника [Ю. П.] Мирюту – як антимічуринців, що активно провадили боротьбу на протязі багатьох років з прогресивними вченнями Мічуріна–Лисенка та не дали в своїх дослідженнях будь-яких наслідків для народного господарства... [6].

Згодом, напередодні виборів Президії АН УРСР, з метою посилення керівництва роботою інститутів було запропоновано зміни в складі Президії, керівників Відділів та директорів інститутів [7].

Проте у повоєнний період, позначений наслідками значних матеріальних та людських втрат під час війни, в АН УРСР все ж мало місцев позитивна динаміка росту кадрів, в т. ч. і наукових. Так, у 1940 р. в Академії наук загалом працювало 3902 особи, у 1950 р. – 4597. Кількісний стан наукових співробітників змінювався так: станом на 1 січня 1940 р. в Академії наук працювало – 972 особи, 1946 р. – 981, 1950 р. – 1364. Серед них відповідно по роках: академіків – 61, 70, 81; членів-кореспондентів – 68, 79, 88; докторів наук – 141, 86, 80 (без акад. і чл.-кор.); кандидатів наук – 238, 368, 633 [8].

Таким чином, за 1946–1950 рр. зростає кількість дійсних членів і членів-кореспондентів, майже вдвічі – кандидатів наук. Найгірша ситуація спостерігалась щодо складу докторів наук. Їх кількість в АН станом на 1 січня 1950 р. не тільки не зростає, а навіть зменшилася як проти 1946 р., так і майже наполовину проти 1940 р. Саме таке становище і спонукало керівництво АН звернутися до вищих органів влади УРСР з клопотанням про організацію при Академії, одночасно з діючою аспірантурою, докторантурою з правом приймання до захисту докторських дисертацій [9]. Об'єктивною реальністю в повоєнній Україні було те, що найбільшу кількість провідних учених у різних наукових галузях скон-

центрувала у своїх установах Академія наук. Це певною мірою накладало на неї обов'язок зайняти провідне місце у справі підготовки наукових кадрів. Проте, як зазначалося вище, недостатня кількість молодих ґрунтовно підготовлених науковців відчувалася і в стінах самої Академії, тому налагодження нормальної роботи аспірантури було одним з головних завдань подальшої розбудови науково-дослідної діяльності АН і стало першочерговим в науково-організаційній роботі Президії АН УРСР. На початку 1946 р. затверджено п'ятирічний план підготовки кадрів через аспірантуру, але на шляху до його виконання існували певні труднощі. Тому Академія наук УРСР звернулася до ЦК КП(б)У, РНК УРСР та особисто до його голови М. С. Хрущова з пропозиціями щодо їх усунення [10]. Зокрема передбачалось:

«1. Предоставить АН УССР дом для общежития аспирантов на 300 человек с возможностью организовать при этом доме столовую.

2. Создать для аспирантов и докторантов Академии наук преимущественные условия – аспирантская стипендия должна быть в 1,5 раза выше чем стипендия в вузах и втузах. Оплата докторантов должна быть приравнена к оплате ст[аршего] научного сотрудника АН СССР.

3. Наиболее одаренным докторантам, а в отдельных случаях и аспирантам, предоставлять длительные командировки (до 1 года) в другие города СССР и за границу.

4. Дать указания директорам всех вузов и втузов, находящихся на территории УССР, направлять всех наиболее одаренных из оканчивающих вуз, в аспирантуру АН с тем, чтобы в АН можно было отобрать в аспирантуру действительно наиболее сильную молодежь со всей территории УССР.

5. Дать фактическое право АН УССР отзывать в аспирантуру и докторантуру из любого предприятия СССР и из Армии.

6. В распоряжении директоров экспериментальных институтов выделить специальный фонд для обеспечения оборудованием и реактивами работ аспирантов.

7. При планировании расширения лабораторий учитывать рабочие места аспирантов и докторантов.»

Докторські дисертації в АН УРСР готувалися вченими також в основному без відриву від виробництва. І хоч Президія Академії наук приділяла багато уваги і сприяла науковцям у підготовці дисертаційних досліджень, кількість захищених докторських дисертацій залишалася незначною, зокрема через недостатню мережу спеціалізованих рад по захисту. В 1946 р. в інститутах Академії нараховувалось 34 докторанти (з них 18 без відриву від виробництва), докторський ступінь одержало

9 чоловік [11]. У 1948 р. було відкрито докторантуру в АН СРСР, першим її докторантом від АН УРСР став економіст В. В. Бондаренко. У 1949 р. до московської докторантури було відраджено мовознавця І. К. Білодіда, літературознавців Є. П. Кирилюка і Д. В. Чалого, історика М. І. Супруненко, хіміка О. З. Голика, у 1950 р. – 22 науковці. Протягом 1946–1950 рр. в АН УРСР захищено 47 докторських дисертацій, проте тільки одна була підготовлена в процесі навчання в докторантурі, тобто з відривом від виробництва. У 1950 р. Академія звернулася до відповідних державних органів з проханням надати їй право підготовки наукових співробітників вищої кваліфікації через власну докторантуру і відкрити в 1951 р.

30 вакансій, що дозволило б значно збільшити та прискорити підготовку докторів наук на теренах України. 10 місць передбачалося для суспільних наук, адже відсутність висококваліфікованих кадрів цього напрямку особливо гостро відчувалася в Академії наук [12]. Загалом за роки п'ятирічки кількісний склад аспірантів і докторантів збільшився. Якщо в 1946 р. в Академії наук їх було 193, то у 1950 р. – 263 [13]. Всього за період 1946–1950 рр. в аспірантуру АН було прийнято 382 особи, в т. ч. по Відділу суспільних наук – 130, фізико-математичних та хімічних наук – 90, біологічних наук – 57, технічних наук – 67, сільськогосподарських наук – 38 осіб.

Нами подано неопублікований документ.

№ 1

Постанова Президії АН УРСР «Про організацію докторантури при Академії наук УРСР»

15 серпня 1952 р.

Протокол № 24, § 331

Рада Міністрів Союзу РСР розпорядженням від 6 серпня 1952 р. № 20039-р надала Академії наук Української РСР право організувати в 1952 р. докторантуру з щорічним прийомом 10 чоловік по спеціальностям: мовознавство, математика, фізика, фізична хімія і біохімія.

Прийом до аспірантури АН УРСР провадити у відповідності до «Положення про порядок прикомандирування наукових робітників до докторантури АН СРСР», затвердженого постановою Ради міністрів Союзу РСР від 4.11.1947 р. № 3756.

На виконання вищевказаного розпорядження Ради Міністрів Союзу РСР Президія Академії Наук УРСР постановляє:

1. Організувати в 1952 р. в Академії наук УРСР підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації – докторів наук – шляхом підбору достойних кандидатів з числа співробітників АН УРСР, а також

шляхом прикомандирування до докторантури науково-дослідних установ і з підприємств з щорічним прийомом 10 чоловік по спеціальностям: мовознавство, математика, фізика, фізична хімія і біохімія, давши про це публікацію в пресі.

2. Зобов'язати голів бюро Відділів: суспільних наук /тов. І.К.Білодід/, фізико-математичних і хімічних наук /дійсний член АН УРСР А.І.Кіпріанов/ і біологічних наук /дійсний член АН УРСР Р.Є.Кавецкий/ забезпечити відбір кандидатів до докторантури Академії наук УРСР згідно з «Положенням про порядок прикомандирування наукових робітників до докторантури Академії наук Союзу РСР» до 1 жовтня ц. р., подавши їх на затвердження Президії АН УРСР.

3. Покласти на сектор аспірантури АН УРСР /тов. В.М.Коваленко/ організаційно-адміністративне обслуговування докторантури АН УРСР.

Віце-президент АН УРСР
дійсний член АН УРСР

/Г.М.Савін/

Головний учений секретар
Президії АН УРСР
дійсний член АН УРСР

/І.Т.Швець/

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 40, арк. 42.

Примітки до вступу

1. ЗЗ УСРР, 1934, № 14, Ст. 115, арк. 7–8.
2. Архів Президії НАН України, ф.251, оп.1, спр. 59, арк. 37.
3. ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр. 385, арк. 61–62.
4. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 6638, арк. 42.
5. Див. «Додатки»: «Список дійсних членів та членів-кореспондентів АН УРСР, обраних у 1948–1950 рр.»

6. Архів Президії НАН України, ф.251, оп.1, спр. 274, арк. 267–272.
7. Звернення президента АН УРСР О. В. Палладіна до секретаря ЦК КП(б)У О. О. Єпішева щодо необхідності змін у складі директорів установ та Президії АН УРСР. 23 листопада 1948 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 1492, арк. 1–2; Проект нового складу Пре-

- зидії, керівництва Відділів та інститутів АН УРСР. 23 листопада 1948 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 1492, арк. 3–8.
8. Звітна доповідь віце-президента АН УРСР акад. О. І. Білецького про роботу АН УРСР у 1946 році [Грудень 1946 р. – січень 1947 р.] // Вісник АН УРСР. – 1947. – № 3. – С. 27–40; Довідка Президії АН УРСР до ЦК КП(б)У про відбудову, ровиток та діяльність Академії. 3 березня 1950 р. // Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. П. П. Планова комісія, спр. 435, арк. 1–11; Довідка Президії АН УРСР про кількісний стан наукових кадрів Академії у 1940–1950 рр. [Березень 1950 р.] // Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 385, арк. 38.
 9. Звернення Президії АН УРСР до секретаря ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникова щодо організації докторантури АН УРСР. 13 грудня 1950 р. // Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 386, арк. 222–222 зв.
 10. Звернення президента АН УРСР акад. О. О. Богомольця до голови РНК УРСР М. С. Хрушова про першочергові заходи щодо успішного відновлення діяльності установ Академії. 1 лютого 1946 р. // Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 225, арк. 16–22; Пропозиції Академії наук УРСР до ЦК КП(б)У про невідкладні заходи щодо забезпечення підготовки наукових кадрів в АН. 3 червня 1946 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2857, арк. 37–38.
 11. Звітна доповідь віце-президента АН УРСР акад. О. І. Білецького про роботу АН УРСР у 1946 році [Грудень 1946 р. – січень 1947 р.] // Вісник АН УРСР. – 1947. – № 3. – С. 27–40.
 12. Звернення Президії АН УРСР до секретаря ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникова щодо організації докторантури АН УРСР. 13 грудня 1950 р. // Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 386, арк. 222–222 зв.
 13. Підраховано за документами: Звітна доповідь віце-президента АН УРСР акад. О. І. Білецького про роботу АН УРСР у 1946 році [Грудень 1946 р. – січень 1947 р.] // Вісник АН УРСР. – 1947. – № 3. – С. 27–40; Звіт про науково-дослідні роботи Академії наук УРСР за 1948 рік [Грудень 1948 р. – січень 1949 р.] // Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. П. П. Планова комісія, спр. 321, арк. 1–24; Довідка Президії АН УРСР до ЦК КП(б)У про відбудову, розвиток та діяльність Академії. 3 березня 1950 р. // Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. П. П. Планова комісія, спр. 435, арк. 1–11.

Вступ і документ до друку підготував науковий співробітник ДУ Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, к.і.н. О. Г. Луговський

Про стан та перспективи розвитку нових галузей науки в Академії наук УРСР

З другої половини 50-х рр. ХХ ст. у світі розгорнулася науково-технічна революція, головні напрямки якої – комплексна автоматизація виробництва та управління виробництвом, відкриття і використання нових видів енергії, створення і застосування нових конструкційних матеріалів і технологій. Розширилася спеціалізація наук, що зумовило їхню подальшу диференціацію та появу нових галузей науки і техніки, зокрема започаткування і бурхливий розвиток фізики і техніки надпровідників, мікроелектроніки, обчислювальної техніки і кібернетики, матеріалознавства, радіофізики, криогеніки, квантової електроніки, атомної енергетики, молекулярної біології і радіоастрономії, ракетної техніки і космонавтики.

У середині 50-х років ХХ ст. розвиток провідних країн світу наочно продемонстрував радянському керівництву, що традиційні галузі промисловості (вугільна, металургійна, важке машинобудування), які були особливо розвинені в Українській РСР, вже не визначають рівень економічної могутності країни. Усвідомивши загрозу економічного і військо-

вого відставання, пленум ЦК КПРС у липні 1955 р. включив у порядок денний питання «науково-технічної і промислової революції». Оскільки провідні країни Заходу значно випередили СРСР за темпами економічного розвитку, М. С. Хрушов і його найближче оточення звернули увагу на розгортання науково-технічної революції в Радянському Союзі.

Вчені, проаналізувавши півтора десятки визначальних напрямків науково-технічного прогресу, дійшли невтішного висновку, що майже в усіх з них, за винятком одного-двох, радянська держава поступається країнам Заходу. Саме тому ця проблема була детально і принципово розглянута на липневому 1955 р. пленумі ЦК КПРС, на якому було зазначено, що Радянський Союз стоїть «на порозі нової науково-технічної і промислової революції, яка далеко випереджає за своїм значенням промислову революцію, пов'язані з появою пари і електрики». Справді, тогочасна економіка СРСР лише «стояла на порозі» науково-технічної революції, тоді як високорозвинені країни Заходу розвивалися за її принципами вже ціле десятиріччя.